

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛ مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

الهه شاه‌پسند^۱

سیده مهناز شریفیان‌فر^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۸، صفحه ۷۶ تا ۱۱۱ (مقاله پژوهشی)

چکیده

گزارش‌ها درباره قرائت رایج در هر کدام از بلاد اسلامی در سده‌های متقدم اندک و گاه غیردقیقند. از این رو، بررسی شواهد عینی برجای مانده از آن دوران راهگشاست. یکی از مهم‌ترین شواهد، قرائت مضبوط در مصاحف کهن هر منطقه است. این پژوهش به منظور کشف قرائت رایج در قرن‌های پنجم و ششم ایران، به بررسی قرائت مضبوط در سه قرآن از قرن پنجم و سه قرآن از قرن ششم در کتابخانه آستان قدس رضوی پرداخته است. بدین جهت، جدولی مشتمل بر ۱۰۰۰ کلمه تهیه شد. بعد از تهیه آمار میزان شباهت قرائت این کلمات با هریک از قرائات ده‌گانه و نیز موارد برجای مانده از اختیار ابوحاتم، این نتیجه حاصل شد که رسم این مصاحف بیشترین شباهت را به رسم بوم بصره، و سپس کوفه دارد. کمترین شباهت آن نیز به رسم شامی است. از این نظر، نسبت به قرن چهارم تغییری ایجاد نشده است. بررسی فرش الحروف مصاحف و مقایسه آن با قرائات ده‌گانه نیز نشان می‌دهد که این مصاحف تابع قرائت واحدی نبوده‌اند، بلکه مشتمل بر اختیاری هستند که یکی از ملاک‌های آن، موافقت با قرائت بیشتر قاریان است. در یک میانگین کلی، قرائت این مصاحف ابتدا به قرائت عاصم و سپس خلف شبیه است. درمقایسه با قرن چهارم، قرائت رایج، از شباهت بیشتر با قرائت بصری ابو عمرو روی برتافته و به قرائات کوفی، به خصوص روایت حفص از قرائت عاصم، متمایل شده است.

کلیدواژه‌ها: اختلاف مصاحف امصار، سنت اختیار، مصاحف منخطوط، قرائات عشر، قرائت عاصم.

درآمد

^۱. دانشیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی مشهد، ایران (نویسنده مسئول):

shahpasand@quran.ac.ir

^۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن مجید، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، مشهد، ایران:

mahnaz.sharifianfar@gmail.com

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

درباره قرائت رایج هر یک از مناطق اسلامی در قرن‌های پنجم و ششم گزارش‌های پراکنده‌ای وجود دارد که دورنمایی از این بُعد فرهنگی را به دست می‌دهد. برای نمونه، می‌دانیم اقتدای عامه و خاصه اهل کوفه به حمزه و اختیارات او، تا زمان دانی (د. ۴۴۴ق) ادامه داشته، (ابن سلار، ۱۴۲۳ ص ۱۷۰) و در عین حال، قرائت ابوعمرو در حال غالب شدن بر دیگر قرائات بومی عراق بوده است، چنان‌که ابن عربی (د. ۵۴۳ق) قرائت رایج عراق در زمان خود را قرائت ابوعمرو معرفی نموده است. (ابن عربی، ۱۴۳۳ ص ۳۶۰) در دمشق و جزیره قرن پنجم نیز همچنان پایبندی به قرائت ابن‌عامر وجود داشت، چه اینکه ابوالحسن دارانی (د. ۴۰۲ق) امام جامع دمشق به قرائت ابن‌عامر اقرار می‌کرد (ابن‌عساکر، ۱۴۱۵ ج ۴۱، ص ۴۶۹) و شاگردش رشأ بن نظیف دمشقی (د. ۴۴۴ق) نیز ریاست اقراء قرائت ابن‌عامر را به عهده داشت. (نیز رک: نعیمی، ۱۴۱۰ ج ۱، صص ۹-۱۰؛ مطیع حافظ، ۱۴۲۴ ص ۱۲۸) اما در اوایل سده ششم، این قرائت رواج خود را از دست داد؛ ابن‌جزری در این باره آورده است: اهل شام تا حدود ۵۰۰ق بر قرائت ابن‌عامر بودند، اما آن را ترک کردند، زیرا شخصی از اهل عراق آمد و مردم را در جامع اموی به قرائت ابوعمرو اقرار کرد. مردم گرد او جمع شدند و این قرائت از او مشهور گشت. وگرنه من نمی‌دانم چرا اهل شام از قرائت ابن‌عامر اعراض کرده و به قرائت ابوعمرو روی آوردند. (ابن‌جزری، ۱۳۵۱ ج ۱، ص ۲۹۲) طبق گزارش‌های اخیر می‌توان گفت در عراق و شام، قرن‌های پنجم و ششم دوره گذار از قرائت‌های بومی و آغاز فرابومی شدن قرائت ابوعمرو بوده است.

برخی پژوهش‌ها در مقام گردآوری گزارش‌های ناظر به قرائات رایج در ادوار مختلف تاریخی، از جمله این دو قرن بوده‌اند. (رک: حاجی‌اسماعیلی، ۱۳۹۳) برخی نیز به قرائتی فراتر از گزارش‌های مستقیم توجه کرده و دورنمای دقیق‌تری از قرائات رایج در هر منطقه به دست داده‌اند. (رک: شاه‌پسند، ۱۳۹۳) اما درباره قرائات رایج در دوره‌های مختلف تاریخی ایران چنین گزارش‌هایی نادر هستند، لذا نیازمند آثار جداگانه‌ای هستیم که قرائت مضبوط در مصاحف را به عنوان یکی از مهم‌ترین قرائت موجود در این زمینه مورد توجه قرار دهد. درباره وضعیت قرائات در دوره‌های تاریخی متفاوت ایران یک رساله دکتری انجام شده است. اما این اثر در بررسی قرائت مضبوط در مصاحف، به انعکاس قرائات مخالف با روایت حفص در حدود یک جزء قرآن اکتفا کرده و طبعاً به غیر از مواردی مانند جزوه قرآنی شماره ۳۳۵۸ آستان قدس که توسط عثمان بن احمد مقرئ کرمانی براساس قرائت ابوعمرو اعراب‌گذاری و در سال ۴۶۳ق از سوی ابونصر محمد بن علی بزآز وقف مشهد رضوی شده است، (پارچه‌باف دولتی، ۱۳۹۲ صص ۸۵-۸۶) در بقیه موارد، تا همین اندازه به نتیجه قطعی رسیده است که قرائت مصحف مورد بررسی با روایت حفص

مطابقت کامل ندارد. (ر.ک: پارچه‌باف دولتی، ۱۳۹۲، صص ۱۵۴-۱۵۷)

با توجه به ندرت داده‌های مستقیم درباره قرائات رایج در ایران، بررسی این پدیده مهم دینی و فرهنگی جز با بررسی مصاحف مخطوط در هر دوره امکان‌پذیر نیست. بدین ترتیب، این پژوهش برای کشف مصداق قرائت رایج در قرن‌های پنج و شش ایران، به بررسی مصاحف این دوره، یعنی مهم‌ترین و مطمئن‌ترین منابع برای یافتن قرائت رایج بین عموم مردم، می‌پردازد. پیش از این، یک مقاله، با بررسی قرائت مضبوط در سه قرآن کامل و سه گروه جزوه قرآنی موجود در آستان قدس رضوی، این مسأله را درباره قرن چهارم ایران مورد واکاوی قرار داده و به این نتیجه رسید که در سده چهارم، قرائت یا اختیار یک شخص خاص در ایران رایج نبوده است، چراکه قرائت مصاحف مورد بررسی‌اش نه تنها با هم، بلکه با قرائت یکی از قاریان معروف نیز کاملاً هماهنگ نبود. در عین حال، در مرحله رسم مصحف به مصحف بصری، و در مرحله ضبط قرائت به قرائت ابوعمر و و اختیار ابوعبید بیشترین شباهت را داشت. در واقع، قرائت این مصاحف یک اختیار بر پایه قرائت عراقی ابوعمر و با ملاک «مطابقت با قرائت بیشتر قاریان ده‌گانه» بوده است. (شاه‌پسند و عظیمیان، ۱۴۰۱)

با توجه به تحولات فرهنگی و جابجایی احتمالی در قرائات رایج در مناطق مختلف اسلامی، چنین مطالعه‌ای، یعنی بررسی قرائات مضبوط در مصاحف، برای قرن‌های پنجم و ششم نیز ضروری به نظر می‌رسد. بدین منظور، شش مصحف از کتابخانه آستان قدس رضوی که سه مورد آن‌ها مربوط به قرن پنجم و سه دیگر متعلق به قرن ششم است، انتخاب و در هر مورد، قرائت مضبوط برای ۱۰۰۰ کلمه ثبت و بعد از آمارگیری، با قرائت قاریان ده‌گانه مقایسه و تحلیل شد تا مشخص شود به چه فرد یا بومی تعلق دارد یا به کدام یک از آنها نزدیک است.

پیش از آغاز پژوهش، مقدمه کوتاهی درباره وضعیت علم قرائات در ایران مطرح می‌شود: بعد از تسبیح سبعة توسط ابن مجاهد (د. ۳۲۴ق)، ابن مهران نیشابوری (۲۹۵-۳۸۱ق) اولین کسی بود که به مخالفت با عدد هفت در تعداد قرائات ابن مجاهد پرداخت (پاکتچی، ۱۳۷۰، ج ۴، ص ۵۸۴) و اختیار ابوحاتم سجستانی (د. ۲۵۵ق) را به آن‌ها افزود. (۱۳۷۰، ج ۴، ص ۷۱) او همچنین مکتبی را در خراسان تأسیس کرد که در نسل‌های بعدی قاریان بزرگی را پرورش داد و زمینه تألیف آثار متنوعی را پدید آورد. گستره این مکتب بسیار فراتر از خراسان بود و بخش‌های مختلفی از ایران را پوشش می‌داد. (پاکتچی، ۱۳۹۳، ج ۱۴، ص ۲۱۳) به طوری که شهرهای فارس، خوزستان، خراسان، اصفهان، ری و مناطق جبال (که از شرق به بیابان‌های داخلی ایران، از غرب به جلگه‌های بین‌النهرین، از جنوب به خوزستان و فارس و از شمال به کوه‌های البرز و آذربایجان

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

محدود بود. (ر.ک: کرم همدانی، ۱۳۸۸)، خود حوزه‌های قرائی مستقل محسوب می‌شده و شهرهای اطرافشان را نیز تحت پوشش خود قرار می‌دادند. (پاکتچی، ۱۳۹۳، ج ۱۴، صص ۲۰۹-۲۲۳) برای مثال، در حوزه قرائی خراسان، احمد بن ابی‌عمر اندرابی، صاحب *الایضاح فی القراءات* در نیمه دوم سده پنجم قطب قرائت خراسان بود. (لسانی‌فشارکی، ۱۳۸۰، ج ۱۰، ص ۳۲۲) او از ادامه‌دهندگان مکتب ابن‌مهران بود و در *الایضاح*، افزون بر ده قاری، قرائت ابن‌محیصن و اختیار ابوعبید و ابوحاتم سجستانی را نیز مطرح کرد. (پاکتچی، ۱۳۹۴، ج ۲۲، ص ۲۲۲) به عنوان یکی دیگر از مهم‌ترین نقش‌های ایرانیان در تاریخ قرائت، می‌توان به حضور آنها در طرح اندیشه اختیار اشاره نمود؛ برخی از عالمان ایران و بعداً عراق، به ایجاد قرائت‌هایی مبتنی بر «گزینش با مرجع معلوم» دست زدند که در تاریخ قرائت به «اختیار» آن قاری شهرت یافت. (پاکتچی، ۱۳۹۳، ج ۱۴، ص ۲۰۱)

معرفی مصاحف منتخب

برای این پژوهش، سه قرآن از قرن پنجم و سه قرآن از قرن ششم انتخاب شده است. ملاک گزینش این نسخ خطی، اول این بود که تا حد امکان دارای کاتب یا واقف باشند تا نسبت به نگارش مصحف در ایران و در نتیجه بازنمایی قرائت رایج در این بوم توسط آنها اطمینان بیشتری فراهم آید، دوم اینکه کامل باشند تا جدول فرش الحروف کامل‌تر و در نتیجه آمار دقیق‌تری از قرائت مضبوط به دست دهند. مشخصات این مصاحف چنین است:

۱- قرآن شماره ۲۲۲۴

این نسخه کامل و مشتمل بر سوره حمد تا ناس است؛ ۲۱۵ ورق و در هر صفحه ۲۹ سطر دارد؛ خط آن کوفی دوره تکامل است؛ در قرن پنجم نوشته شده و در سال ۵۹۰ق توسط ناصر الدین حسینی ناسب وقف شده است. این نسخه در قرن چهاردهم توسط ظریف تبریزیان تذهیب شده است. از علائم اعرابی، فتحه، کسره و ضمه با نقاط قرمز، و تشدید، سکون، همزه و مد در مرحله بعد با رنگ سبز درج شده‌اند. فواصل آیات نیز با گوی زرین اخترنا علامت‌گذاری شده‌اند. در رأس هر ده آیه علامت شمس و در رأس هر پنج آیه علامت قنديل رسم شده‌است.

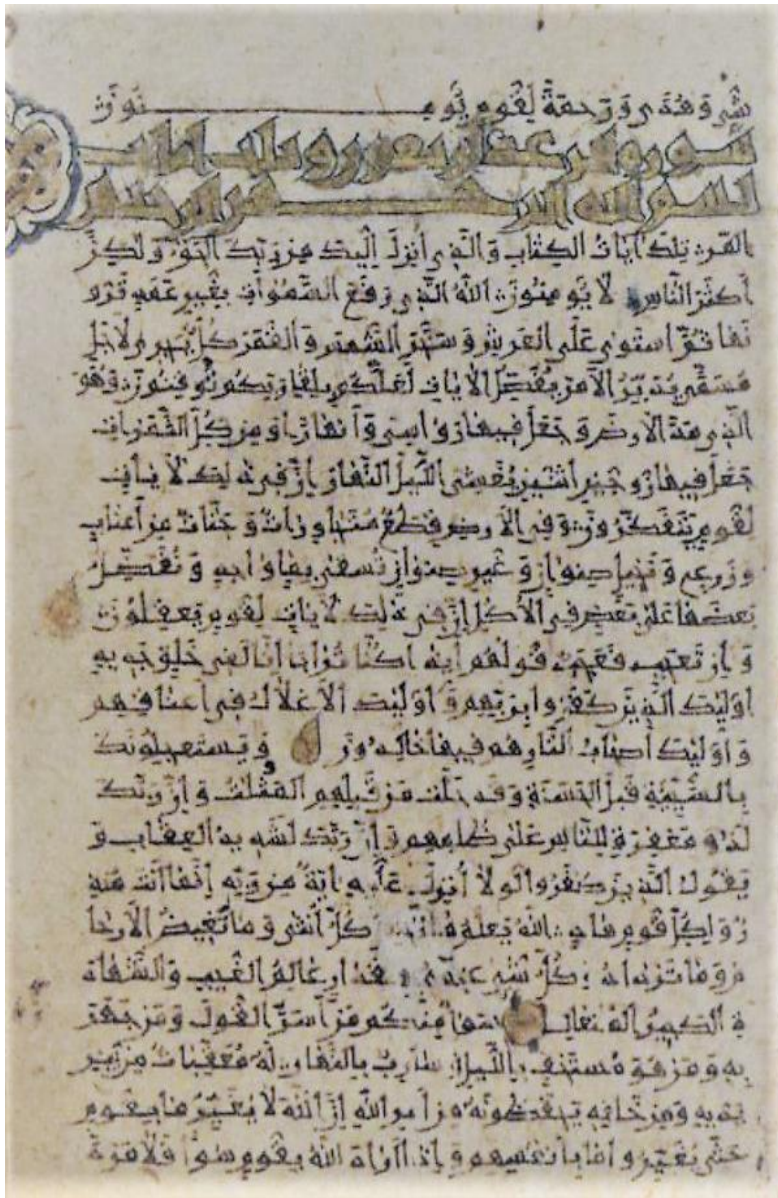

تصویر ۱: قرآن ۲۲۲۴، فریم ۹، سوره مائده آیه ۸۳ تا ۹۲

۲- قرآن شماره ۲۴۵۷

این نسخه از آیه ۳۳ سوره بقره تا انتهای سوره ناس را دربردارد؛ ۱۶۹ ورق دارد و خط آن کوفی دوره تکامل است؛ در اواخر قرن پنجم نوشته و در سال ۱۳۶۹ش توسط باقر ترقی وقف شده است. اعراب آن با خطوط مشکی و به صورت علامات اعرابی امروزی است. تشدید، همزه، سکون و مدّ نیز با رنگ مشکی درج شده‌اند، لذا احتمال دارد که متن در همان مرحله کتابت اعراب‌گذاری شده باشد. فواصل آیات نیز با گوی زرین اخترنما علامت‌گذاری شده‌اند.

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

تصویر ۲: قرآن ۲۴۵۷، فریم ۷۱، ابتدای سوره رعد

۳- قرآن شماره ۹۵

این قرآن کامل و مشتمل بر سوره‌های حمد تا ناس است؛ ۲۸۸ ورق دارد و صفحاتش ۲۱ سطری است. خط این مصحف کوفی جدید است و در سال ۴۹۳ق توسط شخصی به نام ابوالقاسم نوشته شده است. بعضی اوراق در میانه کسرنویس شده‌اند، یعنی افتادگی‌ها و کسریات آنها در

زمانی متأخرتر نسبت به زمان کتابت نسخه، به آن اضافه شده‌است. اعراب آن با نقاط قرمز درج شده و تشدید و فواصل آیات نیز قرمز رنگ هستند.

تصویر ۳: قرآن ۹۵، فریم ۵۸۵، سوره قدر و بینه

۴- قرآن شماره ۳۷۸

این قرآن از آیه ۶۶ بقره تا انتهای سوره نصر را شامل می‌شود؛ ۴۱۳ ورق و در هر صفحه ۱۲ سطر دارد؛ در قرن ششم کتابت شده و درویش اسماعیل سلمانی رازی آن را در سال ۸۲۴ق وقف

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائت مضبوط در مصحف آستان قدس رضوی

کرده است؛ خط آن نسخ کهن و دارای ترجمه فارسی کهن به خط نسخ تحریری است. اعراب کلمات این مصحف با علائم امروزی و مشکی‌رنگ است. فواصل آیات آن با زر و زعفران علامت‌گذاری شده‌اند؛ در مواضع وقف یک دایره توخالی قرمز‌رنگ، و در مواضع پنج و ده‌تایی شدن آیات شکل‌های بادامی و شمشه استفاده شده است.

تصویر ۴: قرآن ۳۷۸، فریم ۸۵، ابتدای سوره انعام

۵- قرآن شماره ۶۶۱

این نسخه کامل و مشتمل بر سوره‌های حمد تا ناس است؛ ۲۲۴ ورق و هر صفحه آن ۱۷ سطر دارد؛ ابوعلی بن حسن خطیب آن را در سال ۵۵۶ ه‍.ق نگاشته و محمد بیک بزاز ساوه‌ای در قرن ۱۲ اق وقف کرده است. خط آن کوفی دوره تکامل است و ترجمه‌ای فارسی به خط نسخ

تحریری دارد. علائم اعرابی آن امروزی و مشکی رنگ است، علامت مدّه، علائم سجاوندی و برخی همزه‌ها قرمز رنگ هستند، فواصل آیات نیز با دایره‌های زعفرانی مشخص شده‌اند.

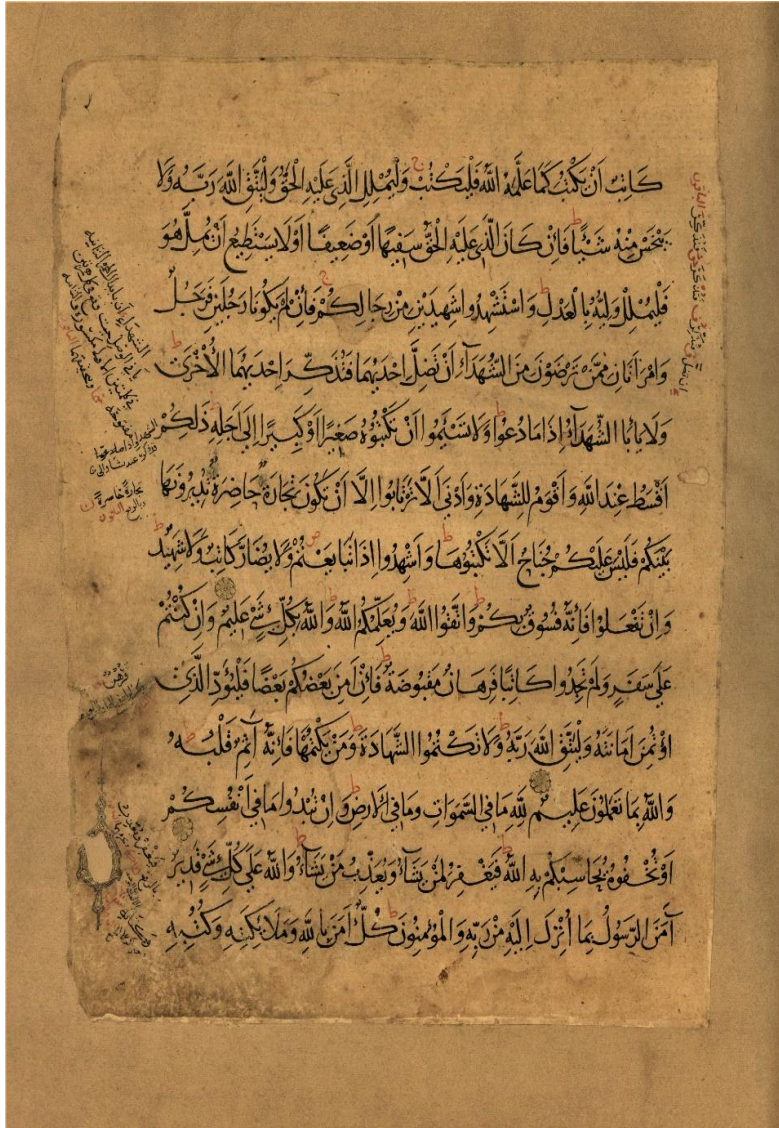
تصویر ۵: قرآن ۶۶۱، فریم ۶، سوره حمد و ابتدای بقره

۶- قرآن شماره ۲۲۶۱

این نسخه کامل است و سوره‌های حمد تا ناس را دربردارد؛ ۲۱۶ ورق و در هر صفحه ۱۳ سطر دارد. خط آن نسخ کهن است و توسط احمد بن محمد راوندی در ۵۸۵ق کتابت شده است. روح الله موسوی خمینی آن را در ۱۳۶۳ق وقف کرده است. مذهب و نقاش آن محمد بن علی بن

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

سلیمان (متولد قرن ۶) است. اعراب آن به صورت علامات اعراب امروزی و همه به رنگ مشکی است. علائم سجاوندی قرمز رنگ هستند و فواصل آیات با گوی زرین اخترنما علامت‌گذاری شده‌اند. در حاشیه صفحات این مصحف اختلاف قاریان هفت‌گانه و روایانشان مطرح شده است. جدول رموز نگارنده این حواشی برای نام قاریان و روایان آنها در تصویر شماره ۷ قابل مشاهده است.

تصویر ۶: قرآن ۲۲۶۱، فریم ۵، قسمتی از آیه ۲۸۲ تا میانه آیه ۲۸۵، سوره بقره

مفتوحین	مجموعین
والون	الکوفیون و جمعی
ورش	ص و حرم و الکتابی
البری	الزاکم عمر بافع
فندی	الکوفیون و ابراهام
البرون	الکوفیون و ابن کثیر
السوی	آکوفیون و ابو عمر
ارغی	الکتابی و حمن
هشام	الکتابی و حرم و ابونکر
ابن تون	الکتابی و حرم و حوص
عاضم	نافع و ابن عامر
ابونکر	نافع و ابن کثیر و ابو عمر
خلف	ابن کثیر و ابو عمر
خلاد	ابن کثیر و ابو عمر و ابن عامر
السار	نافع و ابن کثیر
ابن لمرن	الکوفیون و بافع
البرون	

تصویر ۷: قرآن ۲۲۶۱، فریم ۴۴۵، جدول رمزگذاری نام قاریان و روایاتشان

اختلاف مصاحف امصار

طبق سنت اسلامی، مصاحف ارسالی عثمان به امصار، در رسم برخی کلمات با هم اختلاف داشته‌اند (ر.ک: قاسم بن سلام، ۱۴۱۵ صص ۳۲۸-۳۳۳) و هریک از آنها در سنت قرآنی و نگارشی شهرهایی که مصاحف به آنها ارسال شد تأثیرگذار بوده‌اند. بدین جهت، مراجعه به این کلمات در مصاحف مورد بررسی نشان می‌دهد که کاتب اولیّه، مصحف را بر اساس سنت کدام بوم نگاشته است. جدول زیر نتیجه مراجعه به مصاحف منتخب ذیل این کلمات را نشان می‌دهد. در مواردی که علاوه بر رسم الخط اولیّه مصحف (الف)، صورت نوشتاری دیگر نیز بعداً افزوده شده است، این صورت ثانویه (ب) نیز در جدول بعد از علامت فلش نشان داده شده است.

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

جدول ۱: مقایسه مصاحف آستان قدس با مصاحف امصار

مطابق با مصحف ...	۶. قرآن ش ۲۲۶۱ الف ← ب	۵. قرآن ش ۶۶۱ الف ← ب	۴. قرآن ش ۳۷۸	۳. قرآن ش ۹۵	۲. قرآن ش ۲۴۵۷	۱. قرآن ش ۲۲۲۴	مصحف سوره: آیه	شماره
۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶- مدینه، مکه، کوفه، بصره	وقالوا	وقالوا	وقالوا	وقالوا	وقالوا	وقالوا	بقره: ۱۱۶	۱
۱، ۲، ۳، ۴، ۵ مکه، کوفه، بصره ۶- مدینه، شام	ووصی ← وَأوصی	ووصی	ووصی	ووصی	ووصی	ووصی	بقره: ۱۳۲	۲
۱، ۲، ۳، ۴، ۵ مکه، کوفه، بصره ۶- مدینه، شام	وسارعوا ← سارعوا	وسارعوا	وسارعوا	وسارعوا	وسارعوا	وسارعوا	آل عمران: ۱۳۳	۳
۱، ۲، ۳، ۴، ۵ مکه، کوفه، بصره ۶- مدینه، شام	والزبر والكتاب ← وبالزبر وبالكتاب	والزبر والكتاب	والزبر والكتاب	والزبر والكتاب	والزبر والكتاب	والزبر والكتاب	آل عمران: ۱۸۴	۴
۱، ۲، ۳، ۴، ۵ مکه، کوفه، بصره ۶- مدینه، شام	إلا قليل ← إلا قلیلا	إلا قليل	إلا قليل	إلا قليل	إلا قليل	إلا قليل	نساء: ۶۶	۵
۱، ۲، ۳، ۴، ۵ مکه، کوفه، بصره ۶- مدینه، شام	ويقول ← قول	ويقول	ويقول	ويقول	ويقول	ويقول	مائده: ۵۳	۶
۱، ۲، ۳، ۴، ۵ مکه، کوفه، بصره ۶- مدینه، شام	يرتد ← يرتد	يرتد	يرتد	يرتد	يرتد	يرتد	مائده: ۵۴	۷
۱، ۲، ۳، ۴، ۵ مکه، کوفه، بصره ۲، ۶- مدینه، شام	وللدار ← ولدار	وللدار	وللدار	وللدار	ولدار	وللدار	أنعام: ۳۲	۸
۱، ۲، ۳، ۴، ۵ مکه، کوفه، بصره ۶- مدینه، شام	انجیتنا ← أنجانا	انجیتنا ← أنجانا	انجیتنا	انجیتنا	انجیتنا	انجیتنا	أنعام: ۶۳	۹

مکّه، بصره، شام ٥ب-ع- کوفه								
١، ٢، ٣، ٤، ٥، ٦- مدینه، مکّه، کوفه، بصره	شراکوهم	شراکوهم	شراکوهم	شراکوهم	شراکوه م	شراکوه م	أنعام: ١٣٧	١٠
١، ٢، ٣، ٤، ٥، ٦- مدینه، مکّه، کوفه، بصره	تذکرون	تذکرون	تذکرون	تذکرون	تذکرون	تذکرون	أعراف: ٣	١١
١، ٢، ٣، ٤، ٥ ٦الف- مدینه، مکّه، کوفه، بصره ٦ب- شام	وما کنا ما کنا ←	وما کنا	وما کنا	وما کنا	وما کنا	وما کنا	أعراف: ٤٣	١٢
١، ٢، ٣، ٤، ٥ ٦الف- مدینه، مکّه، کوفه، بصره ٦ب- شام	قال الملا ← وقال الملا	قال الملا	قال الملا	قال الملا	قال الملا	قال الملا	أعراف: ٧٥	١٣
١، ٢، ٣، ٤، ٥ ٦الف- مدینه، مکّه، کوفه، بصره ٦ب- شام	انجیناکم ← انجاکم	انجیناکم	انجیناکم	انجیناکم	انجیناکم	انجیناکم	أعراف: ١٤١	١٤
١، ٢، ٣، ٤، ٥ب، ٦الف- مدینه، کوفه، بصره، شام ٥الف، ع- مکّه	تجری تحتها ← تجری من تحتها	تجری من تحتها ← تجری تحتها	تجری تحتها	تجری تحتها	تجری تحتها	تجری تحتها	توبه: ١٠٠	١٥
١، ٢، ٣، ٤، ٥ ٦الف- مکّه، کوفه، بصره ٦ب- مدینه، شام	والذین اتخذوا ← الذین اتخذوا	والذین اتخذوا	والذین اتخذوا	والذین اتخذوا	والذین اتخذوا	والذین اتخذوا	توبه: ١٠٧	١٦
١، ٢، ٣، ٤، ٥ ٦الف- مدینه، مکّه، کوفه، بصره ٦ب- شام	یسیرکم ← ینشیرکم	یسیرکم	یسیرکم	یسیرکم	یسیرکم	یسیرکم	یونس: ٢٢	١٧
١، ٢، ٣، ٤، ٥ ٦الف- مدینه، کوفه، بصره ٦ب- مکّه، شام	قل سبحان ← قال سبحان	قل سبحان	قل سبحان	قل سبحان	قل سبحان	قل سبحان	إسراء: ٩٣	١٨
١، ٢، ٣، ٤، ٥ ٦الف- کوفه، بصره ٦ب- مدینه، مکّه، شام	خیرا منها ← خیرا منهما	خیرا منها	خیرا منها	خیرا منها	خیرا منها	خیرا منها	کهف: ٣٦	١٩

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

۲۰	کهف: ۹۵	ما مکتی	ما مکتی	ما مکتی	ما مکتی	ما مکتی	ما مکتی	۱، ۲، ۳، ۴، ۵ ۶الف - مدینه، کوفه، بصره، شام ۶ب- مکه
۲۱	انبیاء: ۴	قل ربی	قل ربی	قل ربی	قال ربی	قل ربی	قل ربی	۱، ۲، ۳، ۴، ۵ ۶الف - مدینه، مکه، بصره، شام ۳- ۶ب- کوفه
۲۲	انبیاء: ۳۰	أولم یر الم یر	أولم یر	أولم یر	أولم یر	أولم یر	أولم یر	۱، ۲، ۳، ۴، ۵ ۶الف - مدینه، کوفه، بصره، شام ۶ب- مکه
۲۳	مؤمنون: ۸۷	سیقولون الله	سیقولون الله	سیقولون الله	سیقولون الله	سیقولون الله	سیقولون الله	۱، ۲، ۳، ۴، ۵ ۶ب- بصره ۶الف - مدینه، مکه، کوفه، شام
۲۴	مؤمنون: ۸۹	سیقولون الله	سیقولون الله	سیقولون الله	سیقولون الله	سیقولون الله	سیقولون الله	۱، ۲، ۳، ۴، ۵ ۶ب- بصره ۶الف - مدینه، مکه، کوفه، شام
۲۵	مؤمنون: ۱۱۲	قال کم لبتّم	قال کم لبتّم	قال کم لبتّم	قال کم لبتّم	قال کم لبتّم	قال کم لبتّم	۱، ۲، ۳، ۴، ۵ ۶الف - مدینه، مکه، بصره، شام ۵الف، ۶ب- کوفه
۲۶	مؤمنون: ۱۱۴	قال إن لبتّم	قال إن لبتّم	قال إن لبتّم	قال إن لبتّم	قال إن لبتّم	قال إن لبتّم	۱، ۲، ۳، ۴، ۵ ۶الف - مدینه، مکه، بصره، شام ۶ب- کوفه
۲۷	فرقان: ۲۵	ونزل الملائکة ونزل الملائکة	ونزل الملائکة	ونزل الملائکة	ونزل الملائکة	ونزل الملائکة	ونزل الملائکة	۱، ۲، ۳، ۴، ۵ ۶الف - مدینه، کوفه، بصره، شام ۶ب- مکه
۲۸	شعراء: ۲۱۷	وتوکل فتوکل	وتوکل	وتوکل	وتوکل	وتوکل	وتوکل	۱، ۲، ۳، ۴، ۵ ۶الف - مکه، کوفه، بصره ۶ب- مدینه، شام
۲۹	نمل: ۲۱	لیاتینی	لیاتینی	لیاتینی	لیاتینی	-	لیاتینی	۱، ۳، ۴، ۵، ۶- مدینه، بصره، شام
۳۰	قصص: ۳۷	وقال موسی	وقال موسی	وقال موسی	وقال موسی	وقال موسی	وقال موسی	۱، ۲، ۳، ۴، ۵ ۶الف - مدینه،

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

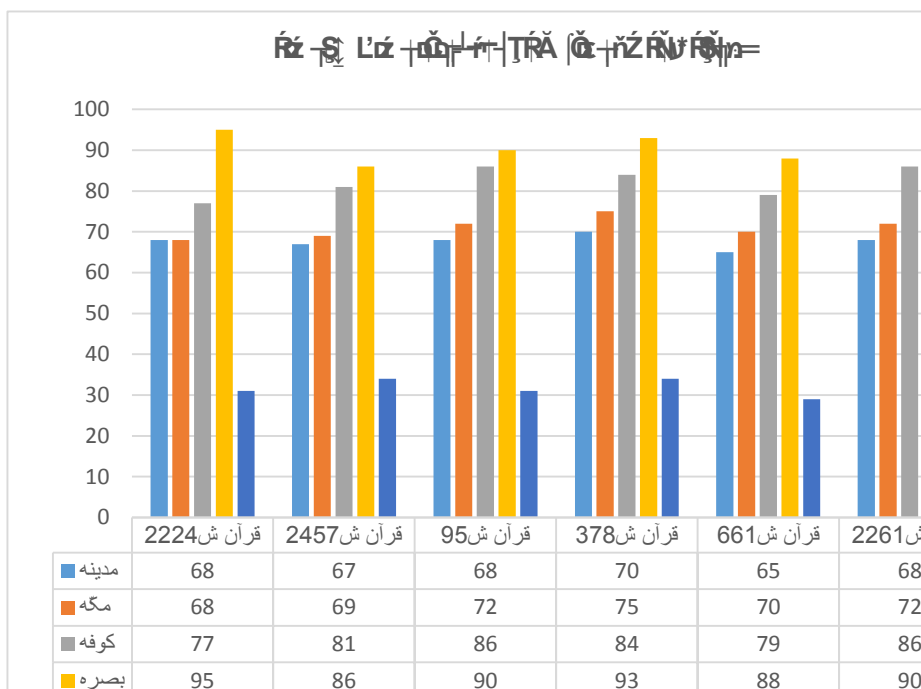
مکّه، کوفه، بصره ع-ب - شام	ذا العصف							
۱، ۲، ۳، ۴، ۵ عالف - مدینه، مکّه، کوفه، بصره ع-ب - شام	ذی الجلال ← ذو الجلال	ذی الجلال	ذی الجلال	ذی الجلال	ذی الجلال	ذی الجلال	الرحمن: ۷۸	۴۱
۱، ۲، ۳، ۴، ۵ عالف - مدینه، مکّه، کوفه، بصره ع-ب - شام	وکلا وعد ← وکل وعد	وکلا وعد	وکلا وعد	وکلا وعد	وکلا وعد	وکلا وعد	حدید:۱۰	۴۲
۱، ۲، ۳، ۴، ۵ عالف - مکّه، کوفه، بصره ع-ب - مدینه، شام	هو الغنی ← الغنی	هو الغنی	هو الغنی	هو الغنی	هو الغنی	هو الغنی	حدید:۲۴	۴۳
۱، ۲، ۳، ۴، ۵ عالف - مکّه، کوفه، بصره ع-ب - مدینه، شام	ولا یخاف ← فلا یخاف	ولا یخاف	ولا یخاف	ولا یخاف	ولا یخاف	ولا یخاف	شمس:۱۵	۴۴

جدول ۲، آمار به دست آمده از جدول ۱، و نمودار ۱ درصدهای متناظر با این آمار را نشان می‌دهد. برای آمارگیری، ابتدا تعداد دفعات موافقت رسم کلمات هر قرآن با هر یک از بوم‌ها شمارش، و آنگاه نسبت به کل موارد موجود در آن مصحف درصدهای آمارگیری شده است. در همه قرآن‌ها، رسم مصحف به ترتیب با مصحف بصره و سپس کوفه مشابهت بیشتری دارد. در همه موارد نیز کمترین مشابهت با مصحف شام است. تنها در رسم دوّمی که در حاشیه قرآن ۲۲۶۱ نوشته شده، وضعیّت متفاوت است، یعنی بیشتر از همه با رسم شام و سپس مدینه هم‌خوانی دارد. از این نظر، وضعیّت مصاحف این دو قرن، شبیه به وضعیّت مصاحف بررسی شده از قرن چهارم است. (رک: شاه‌پسند و عظیمیان، ۱۴۰۱)

جدول ۲: آمار اختلاف مصاحف امصار

کل کلمات موجود	شام	بصره	کوفه	مکّه	مدینه	
۴۴	۱۴	۴۲	۳۴	۳۰	۳۰	قرآن

						ش ۲۲۲۴
۴۳	۱۵	۳۷	۳۵	۳۰	۲۹	قرآن ش ۲۴۵۷
۴۴	۱۴	۴۰	۳۸	۳۲	۳۰	قرآن ش ۹۵
۴۴	۱۵	۴۱	۳۷	۳۳	۳۱	قرآن ش ۳۷۸
۴۴	۱۳	۳۹	۳۵	۳۱	۲۹	قرآن ش ۶۶۱
۴۴	۱۴	۴۰	۳۸	۳۲	۳۰	قرآن ش ۲۲۶۱

جدول فرش الحروف مصاحف

برای بررسی فرش الحروف مضبوط در این مصاحف، ابتدا قرائت ثبت شده برای هر کلمه در هر قرآن در یک جدول گردآوری شد. در اینجا کلمه‌هایی انتخاب شده‌اند که اختلاف قرائی آنها از طریق اعراب یا اعجام مشخص می‌شود. با در نظر گرفتن این ملاک و نیز پرهیز از بررسی مجدد

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائت مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

کلمه‌هایی که چندین بار در سراسر قرآن تکرار شده‌اند، ۱۰۰۰ کلمه انتخاب شد. به دلیل حجم زیاد این جدول، تنها یک صفحه از آن برای نمونه در جدول ۴ آمده که مشتمل بر ردیف‌های ۲۸۸ تا ۳۰۱ آن است.

کلمه‌هایی که قرائت آنها مورد اختلاف است، در ستون دوم جدول ۴ و مطابق با روایت حفص از قرائت عاصم نوشته شده‌اند. راه‌یابی اولیه به فهرست این کلمه‌ها از طریق کتاب معجم *القراءات القرآنیة* (عمر و مکرم، ۱۴۰۸) بوده است. ردیف جلوی هر کلمه، نشان‌دهنده قرائت همان کلمه در هریک از مصاحف است. علامت " نشان‌دهنده یکسانی قرائت با قرائت ستون دوم است و در غیر این صورت، قرائت مضبوط در مصحف عیناً درج شده است. ستون‌های نهم و دهم قرائت ابوحاتم و ابوعبید را نمایش می‌دهند؛ اختیارات ابوحاتم از کتاب *القراءات لأبی حاتم السجستانی* (تاج الدین، ۲۰۱۳) و اختیارات ابوعبید از کتاب *جهود الامام ابی عبید القاسم بن سلّم فی علوم القرآن* (سلّم، ۱۴۲۷) و نسخه خطی *الایضاح فی القرآن* (اندرابی، ۵۵۶) جمع‌آوری شده‌اند. در ستون آخر جدول که «نام قاری» عنوان گرفته است، علامت اختصاری نام قاریانی که قرائشان در جدول آمده، بعد از ذکر شماره قرآن مشتمل بر آن قرائت ذکر شده است. به دلیل فضای اندک جدول، در جدول ۴ از علائم و اصطلاحاتی استفاده شده که منظور از هر کدام از آنها در جدول ۳ توضیح داده شده است. از آنجا که در برخی مصاحف انفرادات حفص یا شعبه راویان عاصم نیز دیده می‌شد، برای آنها نیز علامتی اختصاری تعیین و در صورت لزوم استفاده شده است.

بر روی بعضی از کلمات قرآن‌های ۲۲۲۴، ۹۵، ۳۷۸، ۶۶۱ و ۲۲۶۱ یا دو قرائت با رنگ‌های متفاوت ثبت شده و یا یک قرائت آن کمرنگ‌تر از دیگری و یا در حاشیه صفحه درج شده است. در این موارد، قرائتی که با رنگی متفاوت یا کمرنگ‌تر از قرائت فراگیر مصحف هستند، قرائت ثانویه در نظر گرفته شده‌اند. برای نمونه، در مصحف شماره ۲۲۶۱ اثر اعراب اولیه که کوشیده‌اند آن را محو کنند، روی کاغذ برجای مانده و اعراب ثانویه بر کاغذ موجود است. در این مورد، قرائت محو شده قرائت اولیه (الف) و قرائت موجود قرائت ثانویه (ب) محسوب شده است. در مورد قرآن مذکور، به علت فراوانی قرائات ثانویه، برای آنها نمودار نیز رسم شده است. در قرآن ۳۷۸ نیز اعراب ثانویه وجود دارد، منتها در این مورد، قرائت اولیه خط خورده و قرائت ثانویه درج شده است. در قرآن ۶۶۱ نیز مواردی از خط خوردگی اعراب اولیه و جایگزینی یا تبدیل عمدی آن به اعرابی دیگر دیده می‌شود.

لازم به ذکر است که در مقایسه قرائات ثانویه با قرائات ابوعبید و ابوحاتم، فقط قرآن‌های ۶۶۱ و ۲۲۶۱ دارای جامعه آماری قابل مقایسه‌ای بوده‌اند، زیرا قرائات ابوعبید و ابوحاتم در بسیاری

از موارد در دسترس نیست.

جدول ۳: معرفی علائم اختصاری

قرائت مطابق با ستون اول (حفص از عاصم)	"	
محذوف	-	
کلمه به اندازه‌ای کم‌رنگ شده که اعراب یا اعجام قابل تشخیص نیست.	ناخوانا	
کلمه در اثر حادثه‌ای مانند پخش شدن جوهر، پارگی کاغذ، رسیدن آب به کاغذ و ... قابل خواندن نیست.	مخدوش	
تمام یا برخی از حروف کلمه فاقد اعراب بوده و یا اعراب حروف با رنگی غیر از رنگ رایج در کل مصحف ثبت شده‌اند.	بدون اعراب	
بدون نقاط اعجام بوده و یا نقاط با رنگی غیر از رنگی که در کل مصحف رایج بوده ثبت شده‌اند.	بدون اعجام	
ابن عامر	عا	نام قاریان
ابن کثیر	ک	
أبو عمرو	عم	
نافع	نا	
عاصم	ع	
حمزه	حم	
کسائی	کسا	
أبو جعفر	جع	
یعقوب	یع	
خلف	خ	
حفص	حف	
شعبه	شع	

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

جدول ۴: نمونه‌ای از جدول فرش الحروف مصاحف

ردیف	قرآن کلمه	۱- ۲۲۲۴	۲- ۲۴۵۷	۳-۹۵	۴- ۳۷۸	۵- ۶۶۱	۶- ۲۲۶۱	ابوحاتم	ابوعبید	نام قاری
۷۸۸	مُرْدِفِینَ (أنفال: ۹)	"	" ← مردفین	"	" ← مردفین	"	"	-	مردفین	۱، ۲ الف، ۳، ۵، ۶، ۴ ب-ع. ا. ک. عم. ع. حم. کسا. خ. ۴ الف، ۲ ب-نا. جع. بع
۷۸۹	يُغْثِيكُمْ النُّعَا سَ (أنفال: ۱۱)	"	"	"	"	"	"	-	"	۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶-ع. ا. ع. حم. کسا. بع. خ
۷۹۰	الرُّغْبِ (أنفال: ۱۲)	"	الرُّغْبِ	"	الرُّغْبِ	الرُّغْبِ	"	-	-	۱، ۳، ۶-ک. عم. نا. ع. حم. خ ۲، ۴، ۵-ع. ا. کسا. جع. بع
۷۹۱	وَلَكِنَّ اللَّهَ (أنفال: ۱۷)	"	"	"	"	"	"	-	"	۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶-ک. عم. نا. ع. جع. بع
۷۹۲	مُوَهِّنٌ كَيْدٍ (أنفال: ۱۸)	مُوَهِّنٌ كَيْدٍ ←	مُوَهِّنٌ كَيْدٍ ←	"	"	مُوَهِّنٌ كَيْدٍ	مُوَهِّنٌ كَيْدٍ	-	مُوَهِّنٌ كَيْدٍ	۱ الف، ۲-نا. ک. عم. جع. ۳ الف، ۵، ۶-ع. ا. حم. کسا. بع. خ. شع. ۱ ب، ۳، ۴-ح. ف.
۷۹۳	لِيُمَيِّزَ (أنفال: ۳۷)	لِيُمَيِّزَ	لِيُمَيِّزَ	"	لِيُمَيِّزَ	لِيُمَيِّزَ	"	-	-	۱، ۲، ۴، ۵-حم. کسا. بع. خ ۳، ۶-ع. ا. ک. عم. نا. ع. جع
۷۹۴	بِالْعُدُوَّةِ (أنفال: ۴۲)	بدون اعراب	"	"	"	"	"	-	"	۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶-ع. ا. ع. حم. کسا. جع. خ
۷۹۵	حَىٰ (أنفال: ۴۲)	"	"	"	"	"	حَىٰ	-	"	۱، ۲، ۳، ۴، ۵-ع. ا. عم. حم. کسا. ح. ف. ۶-ک. نا. جع. بع. خ. شع.
۷۹۶	تُرْجِعُ (أنفال: ۴۴)	"	تُرْجِعُ	تُرْجِعُ	تُرْجِعُ	تُرْجِعُ	"	-	تُرْجِعُ	۱، ۵، ۶-ک. عم. نا. ع. جع ۲، ۳، ۴-ع. ا. حم. کسا. بع. خ
۷۹۷	يُحْسِبِينَ (أنفال: ۵۹)	"	تحسین	تحسین	تحسین	تحسین	تحسین ← تحسین	-	تحسین	۱-ع. ا. حم. جع. ح. ف. ۲، ۳، ۴، ۵ الف، ۶ الف-ک. عم. نا. کسا. بع. خ. ۵ ب، ۶-ع. ب. شع.
۷۹۸	لِلسَّلَامِ (أنفال: ۶۱)	"	"	"	"	"	لِلسَّلَامِ	-	"	۱، ۲، ۴، ۵-ع. ا. ک. عم. نا. حم. کسا. جع. بع. خ. ح. ف. ۳، ۶-ع. شع.

۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶- عم. ع. حم. کسا. جع. یع. خ	"	-	"	"	"	"	"	"	یَکُنْ (أنفال: ۶۵)	۱۶۱
۱، ۴، ۵، ۶- ع. حم. خ. ۲- عیسی بن عمر ۳، ۴الف، ۵الف، ۶الف- عا. ک. عم. نا. کسا. یع.	ضَعْفًا	ضَعْفًا	ضَعْفًا " ←	ضَعْفًا " ←	ضَعْفًا " ←	ضَعْفًا	ضَعْفًا	"	ضَعْفًا (أنفال: ۶۶)	۱۶۲
۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶- عا. ک. عم. نا. حم. کسا. یع. خ	"	-	"	"	"	"	"	"	أَسْرَى (أنفال: ۶۷)	۱۶۳

آمار قرائات

با ملاحظه ستون آخر جدول شماره ۴، دفعاتی که قرائت هر یک از قاریان ده گانه در هر مصحف درج شده است، شمارش شد. مجموع این ارقام و درصدهای مربوط به آنها در جدول ۵ آمده است. در این جدول، قرائت عاصم ستون مجزایی را به خود اختصاص نداده، بلکه در صورت اشتراک دو راوی در یک قرائت، آن مورد برای هر دو راوی، و در صورت عدم اشتراک، تنها برای همان راوی شمارش شده است. برای احتساب درصد نیز در هر مورد، تعداد کل کلمات موجود در آن مصحف، لحاظ شده است.

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

جدول ۵: تعداد و درصد قرائات ده‌گانه در مصاحف

شماره قرآن ↓	نافع	ابن‌کثیر	ابوعمر	ابن‌عامر	حمزه	کسانی	خلف	ابوجعفر	یعقوب	حفص از عاصم	شعبه از عاصم	تعداد کل کلمات
۲۲۲۴	تعداد	۵۸۷	۵۶۸	۵۹۸	۵۹۴	۵۶۱	۵۹۴	۶۱۶	۵۶۶	۷۴۰	۶۶۸	۹۴۶
	درصد	۶۲	۶۰	۶۳٫۲	۶۲٫۷	۵۹٫۳	۶۲٫۷	۶۵	۵۹٫۸	۷۸٫۲	۷۰٫۶	
۲۴۵۷	تعداد	۵۸۲	۵۸۱	۶۱۰	۵۷۳	۶۰۱	۶۳٫۵	۷۲	۶۱٫۴	۵۷۳	۵۷۲	۹۴۵
	درصد	۶۱٫۵	۶۱٫۴	۶۴٫۵	۶۰٫۶	۶۳٫۵	۷۲	۶۲٫۲	۶۱٫۴	۶۰٫۶	۶۰٫۵	
۹۵	تعداد	۵۷۱	۵۳۴	۵۷۹	۵۷۷	۵۴۱	۵۴۱	۵۸۳	۵۶۷	۶۳۰	۶۴۴	۹۱۴
	درصد	۶۲٫۴	۵۸٫۴	۶۳٫۳	۶۳	۵۹	۵۸٫۳	۶۳٫۷	۶۲	۶۸٫۹	۷۰٫۴	
۳۷۸	تعداد	۶۲۰	۵۷۸	۶۱۶	۶۲۲	۶۴۰	۷۱۳	۶۱۶	۶۱۴	۶۵۹	۶۳۲	۹۸۳
	درصد	۶۳	۵۸٫۷	۶۲٫۶	۶۳٫۲	۶۵	۷۲٫۵	۶۲٫۶	۶۲٫۴	۶۷	۶۴٫۲	
۶۶۱	تعداد	۶۱۱	۵۷۹	۶۲۶	۶۱۸	۵۹۵	۶۲۷	۶۴۳	۶۰۹	۶۷۹	۶۴۵	۹۸۵
	درصد	۶۲	۵۸٫۷	۶۳٫۵	۶۲٫۷	۶۰٫۴	۶۳٫۶	۶۵٫۲	۶۰٫۸	۶۸٫۹	۶۵٫۴	
قرائت‌دوم ۶۶۱	تعداد	۶۶	۶۷	۶۱	۷۰	۵۷	۴۵	۵۶	۶۶	۱۰۳	۸۸	۱۴۰
	درصد	۴۷	۴۷٫۸	۴۳٫۵	۵۰	۴۰٫۷	۳۲	۴۰	۴۷	۲۳٫۵	۱۲٫۸	
۲۲۶۱	تعداد	۶۷۱	۶۰۴	۶۱۵	۶۵۴	۵۸۹	۶۴۹	۶۴۹	۶۰۶	۷۳۵	۷۸۸	۹۹۴
	درصد	۶۷٫۵	۶۰٫۷	۶۱٫۸	۶۵٫۷	۵۹٫۲	۶۵٫۲	۶۵٫۲	۶۰٫۹	۷۳٫۹	۷۹٫۲	
قرائت‌دوم ۲۲۶۱	تعداد	۹۸	۶۰	۶۲	۷۳	۴۷	۴۸	۴۰	۵۹	۶۰	۴۶	۱۴۵
	درصد	۶۷٫۵	۴۱٫۳	۴۲٫۷	۵۰٫۳	۳۲٫۴	۳۳	۲۷٫۵	۴۰٫۶	۴۱٫۳	۳۱٫۷	
میانگین درصد د قرائات اولیه		۶۳٫۱	۵۹٫۷	۶۳٫۱	۶۳	۶۱٫۲	۶۳٫۲	۶۷	۶۱٫۲	۶۹٫۶	۶۸٫۴	

جدول ۶ نیز آمار موافقت قرائت مصاحف منتخب با اختیارات ابو عبید و ابو حاتم را نشان می‌دهد. برای به دست آوردن این آمار، تعداد مراتبی که قرائت هر مصحف با اختیار ابو عبید و ابو حاتم یکسان بوده است، شمرده شد. آنگاه براساس تعداد کل کلماتی که هم در مصحف و هم در قرائت ابو عبید یا ابو حاتم موجود بود، درصدها محاسبه شد.

جدول ۶: مقایسه قرائت مصاحف با قرائت ابو عبید و ابو حاتم

شماره	۲۲۲۴	۲۴۵۷	۹۵	۳۷۸	۶۶۱	قرائت	۲۲۶۱	قرائت‌دوم
-------	------	------	----	-----	-----	-------	------	-----------

قرآن									
۲۲۶۱		دوم ۶۶۱							
۴۲	۴۷۴	۴۴	۴۹۲	۵۶۰	۴۷۱	۵۵۲	۴۷۴	تعداد	موافق
۳۷,۵	۶۴	۳۶,۶	۶۶	۷۶	۶۸	۷۷	۶۷	درصد	ابوعبید
۱۱۲	۷۴۲	۱۲۰	۷۴۰	۷۳۴	۶۹۲	۷۱۶	۷۰۷	تعداد کل کلمات	
۷	۷۲	۷	۶۴	۶۶	۶۱	۶۰	۶۶	تعداد	موافق
۴۱	۵۹	۲۹	۵۲	۵۳,۵	۵۳,۵	۵۰	۵۵	درصد	ابوحاتم
۱۷	۱۲۲	۲۴	۱۲۲	۱۲۳	۱۱۴	۱۲۰	۱۱۹	تعداد کل کلمات	

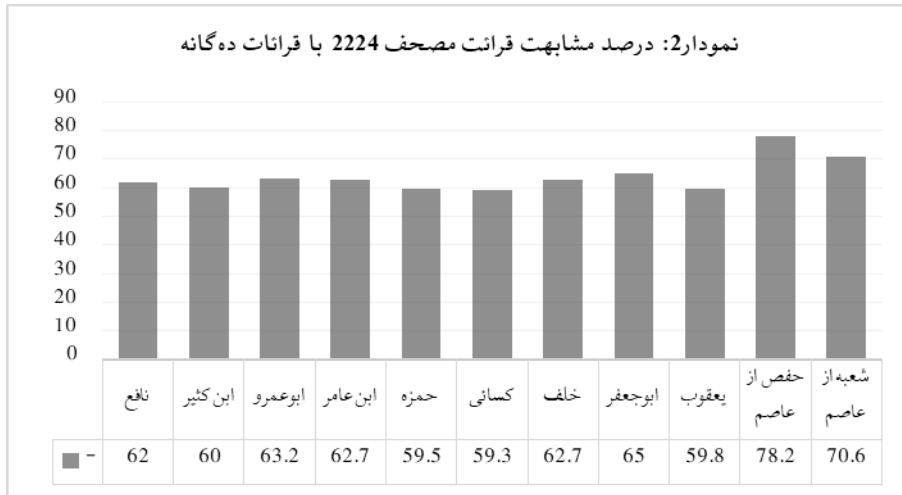
تحلیل آمار قرائات

در اینجا، آمار مربوط به هریک از مصاحف به صورت جداگانه و با ارائه نمودار مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

۱- قرآن شماره ۲۲۲۴

چنانکه در نمودار ۱ دیده می‌شود، رسم این قرآن با ۹۵٪ بیشترین شباهت را با رسم مصحف بصره و با ۳۱٪ کمترین شباهت را با مصحف شام دارد. در نتیجه، این مصحف در مرحله نگارش از بوم بصره تأثیر گرفته است. اما طبق نمودار ۲، قرائت این قرآن بیشترین شباهت را با روایت حفص و شعبه از قرائت عاصم، به ترتیب با بیش از ۷۸ و ۷۰ درصد دارد. کمترین شباهت آن نیز به ترتیب با قرائت کسائی و حمزه است. لذا به نظر می‌رسد کسی که اعراب را ثبت کرده، به قرائات کوفی غیرمتأثر از قرائت ابن مسعود تمایل داشته است. همچنین طبق جدول ۶، قرائت این مصحف ۶۷٪ با قرائت ابوعبید و ۵۵٪ با قرائت ابوحاتم هماهنگ است.

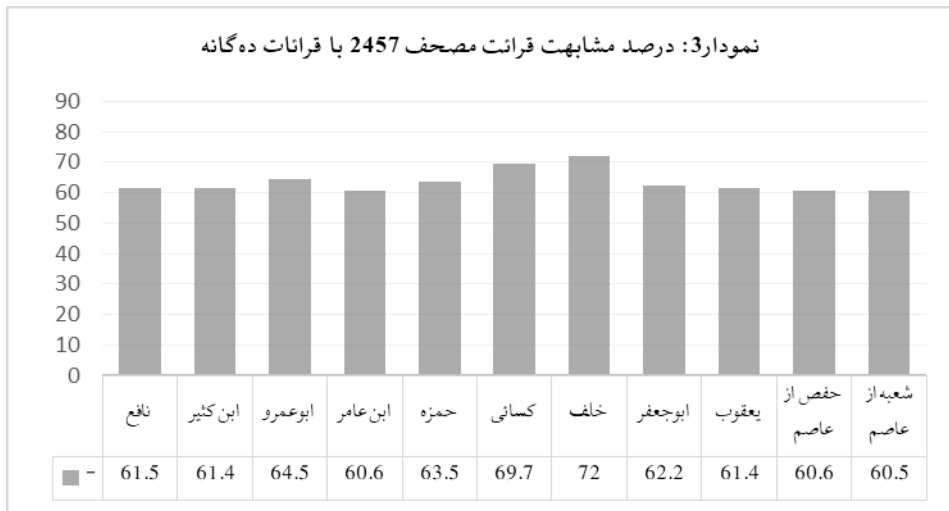
قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

در ۳۳ مورد، قرائتی که کاتب اولیه در این مصحف ثبت کرده تغییر داده شده است. از این تعداد، ۲۲ مورد مطابق با قرائت ابوعمر و، ۲۰ مورد مطابق با قرائت نافع و ابوجعفر مدنی، ۱۹ مورد مطابق با قرائت ابن کثیر، حمزه و کسائی، ۱۷ مورد مطابق با روایت حفص، و ۱۶ مورد مطابق با قرائت یعقوب و روایت شعبه است. به دلیل نزدیکی این ارقام، تنها می‌توان گفت کسی که قرائت دوم را درج کرده، به قرائت ابوعمر و تمایل بیشتری داشته است.

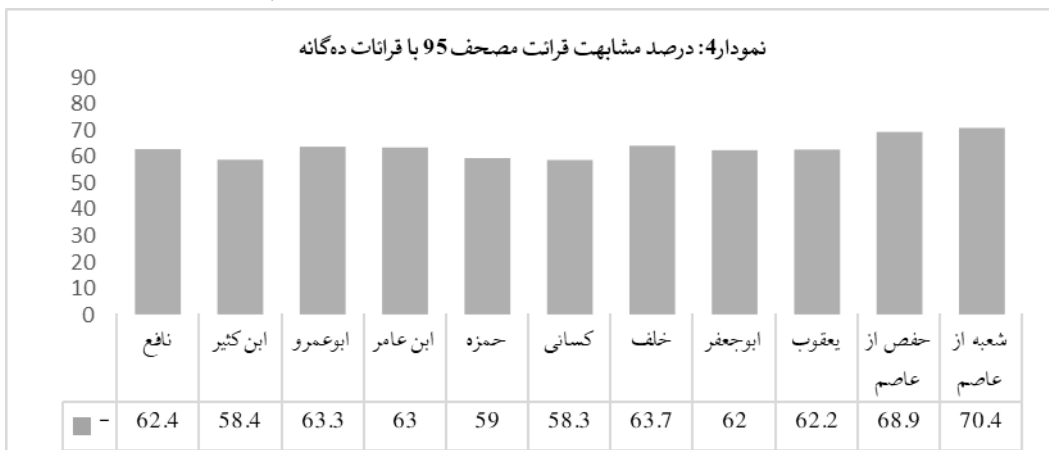
۲- قرآن شماره ۲۴۵۷

طبق نمودار ۱، رسم این مصحف بیشترین شباهت را به ترتیب با ۸۶٪ با رسم بوم بصره و با ۸۱٪ با رسم کوفی دارد. کمترین شباهت را نیز با ۳۴٪ به رسم بوم شام دارد. در اینجا رسم مصحف به هم‌گرایی با دو رسم عراقی تمایل یافته است. اما طبق نمودار ۳، در مرحله قرائت، در این قرآن استفاده از همه قرائات ده‌گانه تقریباً به یک نسبت مشاهده می‌شود، لذا در قرائت مختار در این مصحف، معیار موافقت با بیشتر قاریان لحاظ شده است. در عین حال، بیشترین مشابهت قرائت آن به ترتیب با قرائات خلف با ۷۲٪، کسائی با ۶۹٫۷٪، ابوعمر و با ۶۴٫۵٪ و حمزه با ۵۶٫۳٪ است. بر این اساس، قرائات این مصحف در عین تمایل به توافق بیشتر قاریان، به قرائات عراقی شبیه‌تر است. همچنین طبق جدول ۶، قرائت مندرج در این مصحف ۷۷٪ با اختیار ابوعبید و ۵۰٪ با اختیار ابوحاتم موافقت دارد.

۳- قرآن شماره ۹۵

طبق نمودار ۱، رسم این مصحف بیشترین شباهت را با رسم مصحف بصره (۹۰٪) و سپس کوفه (۸۶٪)، و کمترین شباهت را با رسم مصحف شام (۳۱٪) دارد. در مرتبه قرائت نیز با توجه به نمودار ۴، این قرآن با تمام قرائت ده گانه شباهت تقریباً یکسانی دارد، چراکه اختلاف آمارها حداکثر ۱۲٪ است. با این حال، بیش از همه با راویان عاصم، شعبه با بیش از ۷۰٪ و حفص با بیش از ۶۹٪ شباهت قرائی دارد و از این نظر شبیه به قرآن ۲۲۲۴ است. این نشان می‌دهد که در این دوره، اندک اندک گرایشی به هر دو روایت قرائت عاصم در حال شکل‌گیری است. جدول ۶ نیز نشان می‌دهد که قرائت این مصحف ۶۸٪ با اختیار ابو عبید و ۵۳٪ با اختیار ابو حاتم هماهنگ است.

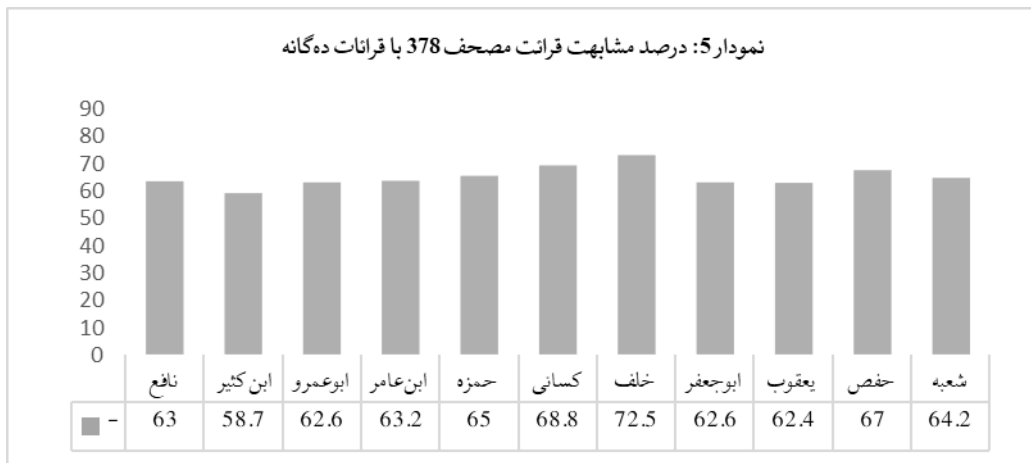
قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

قرائت دوم

قرآن شماره ۹۵ در ۵۲ مورد دارای قرائت ثانویه است. از این ۵۲ مورد، ۴۳ مورد با قرائت حفص، ۲۴ مورد با قرائت حمزه، ۲۲ مورد با قرائت کسائی و ۲۱ مورد با روایت شعبه همخوان است. کمترین شباهت را نیز به ترتیب با قرائت‌های ابوعمرو (۱۱ مورد)، نافع (۱۲ مورد) و یعقوب (۱۳ مورد) دارد. این قرائت ثانویه که طبیعتاً مدتی بعد از قرائت اولیه درج شده، ۸۲٪ با روایت حفص شباهت دارد و این تأییدی است بر اینکه این روایت از قرائت عاصم به مرور رواج بیشتری یافته است.

۴- قرآن شماره ۳۷۸

طبق نمودار ۱، رسم این مصحف بیشترین شباهت را ابتدا با ۹۳٪ با مصحف بصره و سپس با ۸۴٪ با مصحف کوفه دارد. کمترین میزان شباهت را نیز با مصحف شام با ۳۴٪ دارد. اما در مرحله قرائت، با توجه به نمودار ۵، قرائت مضبوط در این قرآن نیز از ملاک مطابقت با قرائت بیشتر قاریان برخوردار است؛ چراکه حداکثر اختلاف در آمار قرائات آن، ۱۰٪ است. با این حال، بیشترین شباهت را به ترتیب با قرائت خلف با ۷۲٫۵٪، کسائی با بیش از ۶۸٪، حفص با ۶۷٪ و حمزه با ۶۵٪ دارد. در نتیجه، قرائت این مصحف درعین گرایش به موافقات قاریان، به قرائت کوفی تمایل دارد. جدول ۶ نیز نشان می‌دهد که این قرآن ۷۶٪ با اختیار ابوعبید و ۵۳٪ با اختیار ابوحاتم هماهنگ است.

قرآن ۳۷۸ دارای ترجمه فارسی نیز هست. از آنجا که برخی قرائات در معنای کلمه نیز تأثیری هرچند اندک می‌گذارند، ۵۰ مورد از کلمات جدول فرش الحروف انتخاب و ترجمه فارسی هر

مورد با گونه‌های متفاوت قرائت موجود برای آن مقایسه شد. موارد بررسی شده نشان داد که مترجم نیز به هماهنگی با بیشتر قاریان ده‌گانه متمایل بوده و ترجیح قرائی خاصی نداشته‌است.

قرائت دوّم

قرآن ۳۷۸ در ۵۰ مورد، دارای قرائت دوّمی است که بیشترین شباهت را به ترتیب با روایت حفص از عاصم با ۴۷ مورد و روایت شعبه با ۴۰ مورد دارد. در این بین، ۳ مورد انطباق با انفراد قرائت عاصم و ۲ مورد انطباق با انفراد حفص نیز وجود دارد. کمترین میزان مشابهت نیز به ترتیب با قرائت‌های ابوعمر و (۱۶ مورد)، کسائی و خلف (۱۷ مورد) و یعقوب (۱۸ مورد) بوده است. بنابراین قرائت اولیّه این مصحف به قرائت کوفی گرایش داشته و از بین اینها، در قرائت ثانویه بر روایت حفص تأکید شده است.

۵- قرآن شماره ۶۶۱

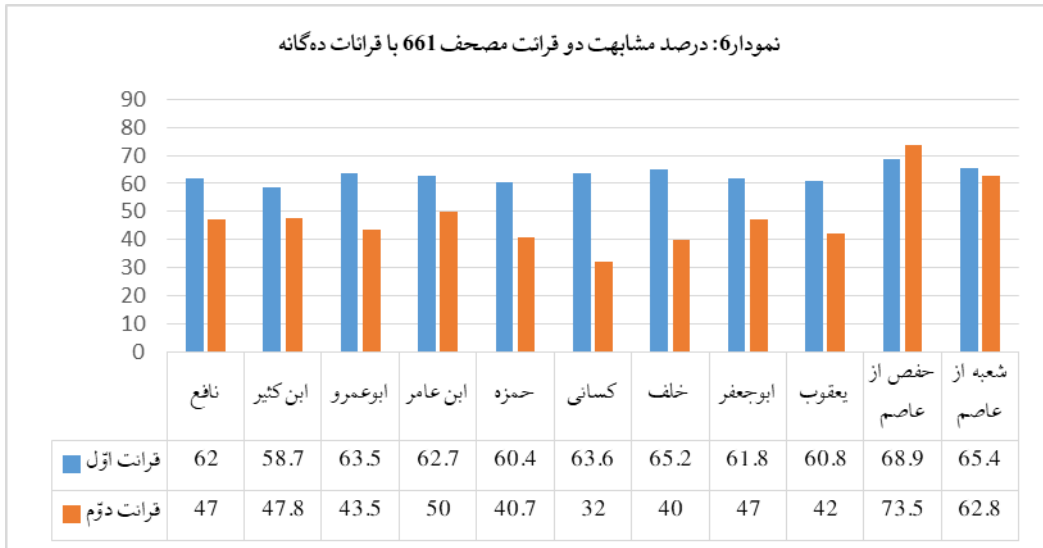
طبق نمودار ۱، رسم این مصحف بیشترین شباهت را با ۸۸٪ با بوم بصره و سپس با ۷۹٪ با بوم کوفه دارد. کمترین درصد شباهت آن نیز با مصحف شام با ۲۹٪ است. اما در مرحله قرائت، چنانکه از نمودار ۶ پیداست، با تمام قرائت ده‌گانه شباهت قابل ملاحظه‌ای دارد، زیرا حداکثر اختلاف آمار قرائت آن ۱۰٪ است. در عین حال، از میان قرائت ده‌گانه به ترتیب با روایت حفص (حدود ۶۹٪)، روایت شعبه و قرائت خلف (هر دو بیش از ۶۵٪)، کسائی (۶۳،۶٪) و ابوعمر و (۶۳،۵٪) بیشترین شباهت را دارد. در نتیجه، در این مرحله به قرائت کوفی گرایش بیشتری یافته است. طبق جدول ۶، این مصحف ۶۶٪ با اختیار ابوعبید و ۵۲٪ با اختیار ابوحاتم شباهت دارد. قرآن ۶۶۱ نیز دارای ترجمه فارسی است. بررسی ۵۰ عبارت منتخب در این قرآن نیز نتیجه‌ای همچون قرآن شماره ۳۷۸ به دست داد.

قرائت دوّم

با توجه به جدول ۱، این قرآن در ۴ مورد دارای رسم ثانویه‌ای است که ۳ بار با بوم کوفه، ۲ بار با مدینه و ۲ بار با بصره موافق است. در مرتبه قرائت نیز ۱۴۰ کلمه دارای قرائت دوّم است. چنانکه در نمودار شماره ۶ دیده می‌شود، این قرائت ثانویه در مرتبه اول ۷۳،۵٪ با روایت حفص از قرائت عاصم و ۶۲،۸٪ با روایت شعبه از عاصم، و در مراتب بعدی، ۵۰٪ با قرائت ابن‌عمر، ۴۷،۸٪ با ابن‌کثیر، و ۴۷٪ با قرائت نافع و ابوجعفر موافقت داشته‌است. کمترین شباهت این قرائت نیز با قرائت کسائی با ۳۲٪ بوده است. این نشان می‌دهد کاتب قرائت دوّم، آگاهانه قرائت عاصم و به خصوص روایت حفص را از بین قرائت کوفی برگزیده است. مؤید اینکه در این ۱۴۰ مورد، تعدادی انفرادات قرائی دیده می‌شود که ۹ مورد متعلق به حفص، ۴ مورد عاصم، ۲ مورد کسائی و

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

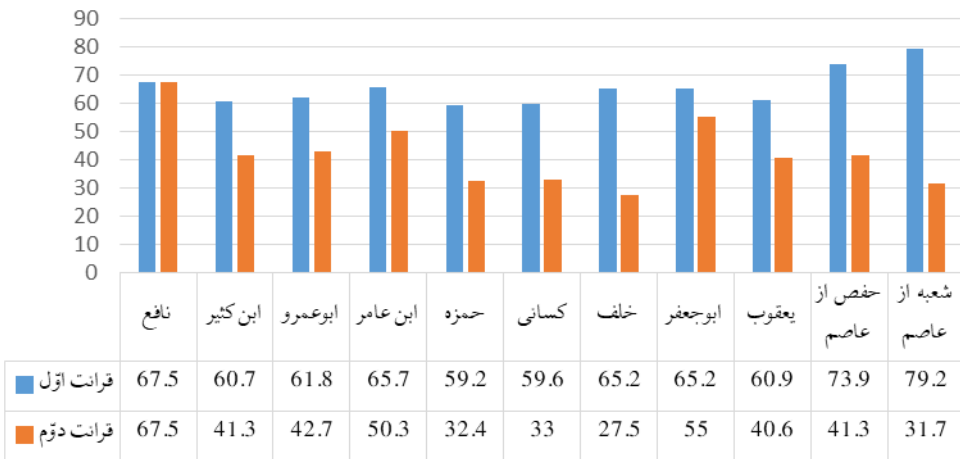
۱ مورد شعبه است. همچنین میزان موافقت قرائت ثانویه قرآن ۶۶۱ با قرائت ابوعبید و ابوحاتم نیز به ترتیب ۳۶ و ۳۰ درصد است که نشان می‌دهد قرائت ثانویه این قرآن در بیشتر موارد مخالف با این دو اختیار است. آمار اخیر تعجب‌برانگیز نیست، زیرا آنگونه که دست‌کم دربارهٔ اختیار ابوعبید دانسته است، یکی از ملاک‌های او در اختیار، موافقت با بیشتر قرآء بوده، (پاکتچی، بی تا ج ۵، ص ۷۰۶) حال آنکه قرائت دوم این مصحف، به یک قرائت خاص تمایل یافته است.

۶- قرآن شماره ۲۲۶۱

طبق نمودار ۱، رسم این قرآن بیشترین شباهت را ابتدا با مصحف بصره با ۹۰٪ و سپس کوفه با ۸۶٪ دارد. کمترین شباهت را نیز با مصحف شام با ۳۱٪ دارد. دربارهٔ قرائات نیز چنانکه نمودار ۷ نشان می‌دهد، این قرآن از میان قرائات ده‌گانه ابتدا با روایات شعبه و حفص، به ترتیب با حدود ۷۹ و ۷۴ درصد، و پس از آن، ۶۷٫۵٪ با قرائت نافع مطابقت دارد. کمترین شباهت را نیز با قرائات حمزه و کسانی داشته است. جدول ۶ نیز نشان می‌دهد که این مصحف ۶۴٪ با قرائت ابوعبید و ۵۹٪ با قرائت ابوحاتم موافقت دارد.

نمودار ۷: درصد مشابهت دو قرائت مصحف ۲۲۶۱ با قرائت ده گانه

قرائت دوم

قرآن ۲۲۶۱ دارای قرائتی ثانوی است که دو دسته دارد: دسته اول در کنار صفحات و هم‌رنگ با جوهر متن اصلی و با همان خط است، و دسته دوم تغییرات قرائتی‌ای است که در متن اصلی و بر روی کلمات اعمال شده است، به صورتی که یا یک قرائت آن کم‌رنگ‌تر از دیگری است، یا قرائت اولیّه تا حدّی پاک شده و جای سفید آن بر روی کاغذ باقی است (الف در جدول ۴)، و قرائت دیگری به جای آن درج شده است (ب در همانجا). برداشت محقق این است که دسته دوم در زمانی متأخرتر و دسته اول هم‌زمان با کتابت مصحف ثبت شده است. جدول رمزگذاری برای نام قراء سبعة که در یکی از صفحات پایانی مصحف موجود است (ر.ک: تصویر ش ۷) نشان می‌دهد که کاتب قصد یک نوع معجم‌نگاری یا جمع قرائت سبع را داشته و به همین دلیل دیگر قرائت را همراه با نام قاری آن‌ها در کنار صفحات قید کرده‌است. بنابراین، در اینجا فقط قرائت ثانویّه دسته دوم، یعنی آنهایی را که در زمانی متأخرتر به متن اصلی افزوده شده‌اند در نظر گرفته و از قرائتی که در کنار صفحات هستند، چشم‌پوشی کرده‌ایم. تعداد کل قرائت دسته اخیر ۱۴۵ مورد است. با توجه به نمودار ۷، قرائت ثانویّه قرآن ۲۲۶۱ ۶۷٫۵٪ با قرائت نافع، ۵۵٪ با قرائت ابوجعفر، و ۵۰٫۳٪ با قرائت ابن‌عامر هماهنگی دارد. کمترین هماهنگی را نیز با قرائت خلف (۲۷٫۵٪)، روایت شعبه از قرائت عاصم (۳۱٫۷٪)، و قرائت کسانی (۳۳٪) دارد. حداکثر اختلاف آمار قرائت در این‌جا، ۴۰٪ است که نسبت به موارد پیشین، قابل ملاحظه است. به نظر می‌رسد، مدّتی پس از درج اعراب اولیّه

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛ مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

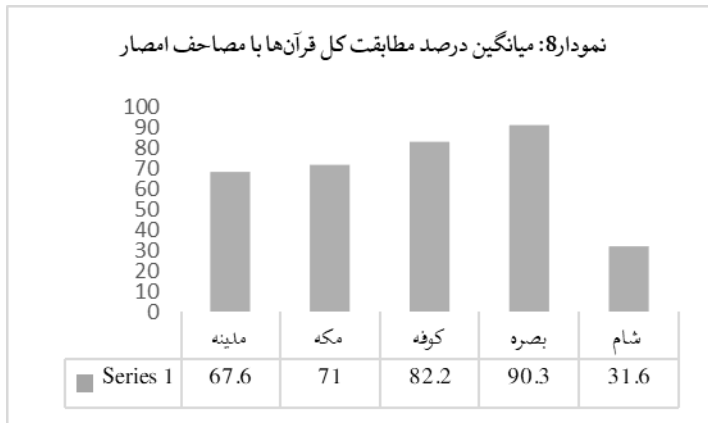
در این مصحف، شخصی قصد تغییر قرائت آن از کوفی به مدنی را داشته است. در مورد رسم المصحف نیز در این قرآن رسم ثانویه‌ای وجود دارد که بیشترش مربوط به همان فعالیت معجم‌نگاری قرائات توسط کاتب نخستین می‌شود، یعنی با دستخط و جوهری شبیه به متن اصلی است و بررسی آن ما را به نتیجه‌ای مبنی بر ترجیح یک رسم المصحف نمی‌رساند. اما در آن میان، دو مورد (توبه: ۶۰ و زخرف: ۶۸) رسم ثانویه به متن اصلی افزوده شده که موافق با رسم بوم مدینه و شام است و باید آن را به فرایند تغییر قرائت پیش‌گفته مربوط دانست. برعکس موارد قبل که درصد مشابهت قرائت قرآن‌ها با قرائت ابو عبید بیش از مشابهت آن با قرائت ابوحاتم بود، جدول ۶ نشان می‌دهد که قرائت دوم این مصحف ۴۱٪ با قرائت ابوحاتم و ۳۷٪ با ابو عبید مشابهت دارد. گرچه به دلیل کم بودن تعداد کل کلمات در قرائت ابوحاتم، نمی‌توان با قطعیت از واقع‌نمایی این آمار سخن گفت، اما آمار قرائت ابو عبید از ۱۱۲ کلمه به دست آمده که آن را واقع‌ناتر کرده است، لذا کاهش مشابهت با قرائت ابو عبید در قرائت ثانویه قابل توجه است. با توجه به تغییر آمارهای قرائت از کوفی به مدنی، برعکس شدن درصدها بین آمار قرائت ابو عبید در قرائت اولیه و ثانویه مصحف نیز عجیب نخواهد بود، چراکه اختیار ابو عبید نیز ماهیتاً وجهه کوفی دارد.

جمع بندی

در اینجا، برای عینی‌تر شدن آمارهای به دست آمده، برای میانگین کل آمارها نمودارهایی رسم شده است. نمودار ۸ نشان‌دهنده حاصل تقسیم مجموع درصدهای موافقت رسم قرآن‌ها با هر بوم، بر تعداد قرآن‌هاست. طبق این نمودار، میانگین موافقت رسم الخط این قرآن‌ها با بوم بصره ۹۰٫۳٪، کوفه ۸۲٫۲٪ و شام ۳۱٫۶٪ است، یعنی بیشترین شباهت را به نظام عراقی، به خصوص بصری، و کمترین شباهت را با نظام شامی دارد. نیز گفتنی است که رسم هر شش قرآن کاملاً مطابق با رسم یک بوم نیست و تنها می‌توان از بیشترین شباهت سخن گفت.

مقاله‌ای که پیش از این مصاحف منسوب به ائمه (ع) در کتابخانه آستان قدس را بررسی کرده نشان می‌دهد که غیر از یک قرآن که رسمش ابتدا با مصحف مدینه و سپس مکه و شام مشابهت بیشتری دارد، سه مورد دیگر، بیش از ۹۰٪ به مصحف بصره و بیش از ۸۰٪ به مصحف کوفه شبیه هستند. (ملایی و شاه‌پسند، ۱۳۹۸، ص ۲۴۱) پژوهشی که روی مصاحف قرن چهارم آستان قدس انجام شده است نیز نشان می‌دهد تمام نسخه‌های مورد بررسی بیشترین شباهت را با حدود ۹۰٪ به مصحف بصره و سپس با حدود ۸۰٪ به مصحف کوفه، و کمترین میزان شباهت را با حدود ۳۰٪ به مصحف شام دارند. (ر.ک: شاه‌پسند و عظیمیان، ۱۴۰۱) بنابراین، وضعیت قرآن‌های این دو قرن، از

نظر رسم مصحف، همچنان شبیه به قرن چهارم است.

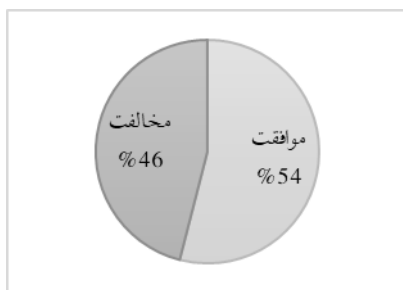
همچنین، قبلاً گفته شد که شش مصحف مورد بررسی، از میان قرائات ده‌گانه، بیشترین شباهت را با قرائت قاریان کوفی دارند. البته هیچ کدام از شش مصحف با یک قرائت خاص هماهنگی کامل نداشته و خود این مصحف‌ها نیز با یکدیگر شباهت صد در صدی ندارند. اما حداکثر اختلاف آمار قرآن‌ها بین ده تا بیست درصد است که نشان می‌دهد این مصاحف، خصوصاً چهار موردی که حداکثر اختلاف آمار قرائات آنها ده درصد است، قرائتی مبتنی بر موافقت حداکثری قاریان دارند.

نمودار ۹، نشان دهنده میانگین موافقت قرآن‌های بررسی شده در جدول ۴ با قرائات ده‌گانه است، که حاصل تقسیم مجموع درصدهای هر قاری در کل قرآن‌ها، بر تعداد قرآن‌هاست. براساس این نمودار، حداکثر اختلاف آمار قرائات در میانگین کل قرآن‌ها ۱۰٪ است؛ با وجود این میزان قرابت، تنها می‌توان گفت که قرائت قرآن‌ها، به کدام بوم بیشتر متمایل بوده است. این نتیجه، رواج سنت اختیار در ایران را تأیید می‌کند، اختیاری که موافقت با بیشتر قاریان ده‌گانه را به عنوان یک اصل پذیرفته و در عین حال، به قرائات کوفی عاصم و خلف تمایل بیشتری دارد. آمارهای به دست آمده از مقاله‌ای که همین موضوع را درباره قرن چهارم بررسی کرده است، نشان می‌دهد که میانگین مشابهت به ترتیب با قرائت ابوعمرو با ۷۰٪ و سپس با قرائت عاصم با ۶۵٪ بوده است. (ر.ک: شاه‌پسند و عظیمیان، ۱۴۰۱) این یعنی در این دو قرن، قرائت مندرج در مصاحف همچنان به قرائات عراقی شباهت بیشتری دارد، منتها به جای قرائت ابوعمرو، به قرائت عاصم توجه بیشتری نشان داده است.

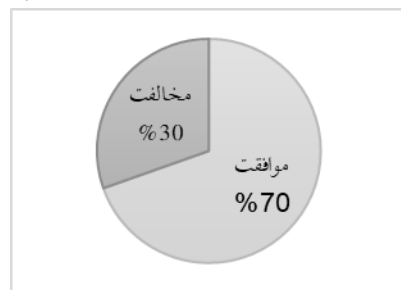
قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

نمودارهای ۱۰ و ۱۱ میانگین درصد موافقت قرآن‌های منتخب با اختیار ابو عبید و ابو حاتم را نشان می‌دهند. چون تعداد کل کلمات بررسی شده از این دو اختیار متفاوت بوده است، شاید نتوان به راحتی آن دو را با هم مقایسه کرد، اما باید گفت در تمام مصاحف بررسی شده، شباهت با قرائت ابو عبید بیشتر از قرائت ابو حاتم بوده است. مصاحف قرن چهارم نیز به طور میانگین ۷۰٪ با اختیار ابو عبید و ۶۱٪ با قرائت ابو حاتم مشابهت داشته‌اند. (ر.ک: عظیمیان، ۱۳۹۶) یعنی از نظر شباهت بیشتر با اختیار ابو عبید، در قرائت این دو قرن نسبت به قرائت قرن چهارم تغییری ایجاد نشده، اما از میزان مشابهت مصاحف با اختیار ابو حاتم کاسته شده است.

نمودار ۱۱: میانگین موافقت

نمودار ۱۰: میانگین موافقت کل قرآن‌ها با اختیار ابو عبید

کل قرآن‌ها با اختیار ابو حاتم

چنانکه شیخ طوسی (د. ۴۶۰ق) در مقدمه /التبیین خود اذعان داشته است، اصحابش بر جواز

خواندن قرائات متداول بین قاریان و اینکه انسان در انتخاب هر قرائتی که بخواهد مخیر است، اجماع دارند. (طوسی، ۱۴۰۹ ج ۱، ص ۷) بنابراین می‌توان گفت استفاده توأمان از چندین قرائت، فرهنگ رایج مردم ایران در این دوره بوده است و طبیعتاً می‌توان انتظار داشت که در مصاحف آن دوره نیز نمود یابد.

آنچه به تحلیل رواج رسم مصحف و نیز قرائات عراقی در ایران کمک می‌کند، این است که ایران، در زمان عثمان به دست عراقیان فتح شد و سپاه عراق، غالباً از مردم دو شهر نظامی کوفه و بصره بودند. چنانکه گفته‌اند، خراسان را سپاه بصره فتح کرده است. (رجبی، ۱۳۸۷ ص ۱۷۱) طبق قرار میان جنگجویان عرب، هر یک از سپاه کوفه یا بصره که بر مناطقی دست می‌یافتند، آن بلاد تحت حاکمیت همان شهر درمی‌آمد و حکمرانان آن مناطق، از طرف آنان معین می‌شد. (رجبی، ۱۳۸۷ ص ۱۷۰) این تقسیم‌بندی‌های سیاسی، از همان آغاز، بر اوضاع علمی و فرهنگی مردم نیز تأثیر داشته و سبب روی آوردن مردم به رسم بصره و قرائات بصری و در دوره بعد کوفی شده است.

دروش بعد از مشاهده مشابهت زیاد در رسم قرآن‌های مورد بررسی‌اش از عصر اموی، وجود یک کتابت‌خانه سلطنتی را محتمل می‌شمارد. (ر.ک: دروش، ۱۳۹۴ فصل ۴) شاید اینجا هم بتوان گفت پیروی زیاد این مصاحف از رسم بصری از وجود یک کتابت‌خانه رسمی خبر می‌دهد که رسم الخط بصره را محور قرار داده است. نیز می‌توان گفت فتح ایران توسط سپاه بصره و آشنایی اولیه ایرانیان با مصاحف بصری، به ضمیمه سنت‌انگاری و تقدیس رسم مصحف در قرون اولیه، موجب شده است که ایرانیان با وجود گرایش که در دو قرن ۶ و ۵ به قرائات کوفی پیدا کرده‌اند، همچنان طبق گذشته از رسم مصحف بصری پیروی نمایند.

از مصاحف مورد بررسی این پژوهش، مصحف‌های ۶۶۱ و ۲۲۶۱ در تعدادی قابل توجه و مصاحف ۲۲۲۴، ۹۵ و ۳۷۸ در مواردی محدود قرائت ثانویه داشتند. تنها در مصحف ۲۴۵۷ هیچ قرائت ثانویه‌ای ثبت نشده است. قرائت ثانویه قرآن‌های ۹۵، ۳۷۸ و ۶۶۱ بیشتر از همه با قرائت حفص همخوانی داشته و قرائت ثانویه قرآن‌های ۲۲۲۴ و ۲۲۶۱ نیز با قرائت نافع و ابوجعفر بیشترین هماهنگی را داشته است. درواقع، این مصاحف بعد از کتابت اولیه، به دست کاتب دیگری رسیده‌اند که قصد تغییر قرائت آنها را داشته است. این قرائت دوم، به جای شباهت بیشتر با توافق قاریان که در قرائت‌های اولیه دیده می‌شود، به یک قرائت خاص تمایل دارد. در این بین، قرائت ثانویه سه مورد از مصاحف به طور قابل ملاحظه‌ای با قرائت حفص موافق بوده است که نشان می‌دهد در عبور از قرن چهارم به قرن‌های پنجم و ششم و بعد از آن، اختیار قرائتی مردم ایران از رأی

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛ مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

بیشتر قراء، به روایت حفص متمایل شده است. تحقیقی که همین موضوع را درباره قرن ۷ بررسی کرده است نیز تمایل تدریجی به روایت حفص را تأیید می‌کند. (ر.ک: خطیب، ۱۳۹۸)

نتیجه

بررسی رسم المصحف و قرائات مضبوط در شش قرآن مخطوط از قرن‌های پنجم و ششم در کتابخانه آستان قدس رضوی نشان داد که رسم این مصاحف با میانگین ۳،۹۰٪، بیشترین شباهت را به رسم بوم بصره، و سپس به کوفه با ۲،۸۲٪ دارد. کمترین شباهت آن نیز به رسم شامی با ۶،۳۱٪ است. لذا وضعیّت مصاحف قرن‌های پنجم و ششم ایران، از نظر رسم المصحف نسبت به قرن چهارم تغییری نکرده است. بررسی فرس الحروف مصاحف و مقایسه آن با قرائات ده‌گانه نیز نشان می‌دهد که این مصاحف تابع قرائت واحدی نبوده‌اند، بلکه چنانکه از اختلاف اندک درصدهای میانگین نیز برمی‌آید، مشتمل بر اختیاری هستند که یکی از ملاک‌های آن، موافقت با قرائت بیشتر قاریان است. به هر حال، قرائت این مصاحف در یک میانگین کلی، ابتدا به قرائت عاصم (حفص با ۶،۶۹٪ و شعبه با ۱،۶۸٪) و سپس خلف با ۶۷٪ شبیه است. در مقایسه با قرن چهارم، می‌توان گفت قرائت رایج، از شباهت بیشتر با قرائت ابوعمرو که قرائتی بصری است روی برتافته و به قرائات کوفی متمایل شده است. بررسی قرائات ثانویه برخی قرآن‌های مذکور نیز نشان می‌دهد که در گذار از قرن‌های پنجم و ششم، مردم ایران به مرور به قرائت حفص تمایل بیشتری یافته‌اند. بررسی همین مسأله درباره مصاحف قرن هفتم آستان قدس نیز این نتیجه را تأیید می‌کند.

منابع

۱. قرآن کریم، آستان قدس رضوی، نسخه شماره ۹۵م، مربوط به قرن ۵ق.
۲. قرآن کریم، آستان قدس رضوی، نسخه ش ۳۷۸م، مربوط به قرن ۶ق.
۳. قرآن کریم، آستان قدس رضوی، نسخه ش ۶۶۱م، مربوط به قرن ۶ق.
۴. قرآن کریم، آستان قدس رضوی، نسخه ش ۲۲۲۴م، مربوط به قرن ۵ق.
۵. قرآن کریم، آستان قدس رضوی، نسخه ش ۲۲۶۱م مربوط به قرن ۶ق.
۶. قرآن کریم، آستان قدس رضوی، نسخه ش ۲۴۵۷م، مربوط به قرن ۵ق.
۷. ابن جزری، شمس الدین. (۱۳۵۱). *غایة النهایة*. مکتبه ابن تیمیة.
۸. ابن سلار، عبدالوهاب. (۱۴۲۳). *طبقات القراء السبعة*. (أحمد محمد عزوز، محقق). المکتبه العصریة.
۹. ابن عربی، ابوبکر. (۱۴۳۳). *العواصم من القواصم*. (عمار طالبی، محقق). مکتبه دار التراث.

۱۰. ابن عساکر، علی. (۱۴۱۵). تاریخ دمشق. (عمرو بن غرامه، محقق). دار الفکر.
۱۱. اندرابی، احمد بن ابی عمر. (۵۵۶). الايضاح فی القرآن. (محمد بن عمر بن حمزه). کتابخانه بخش تحقیقات شرقی وابسته به دانشگاه استانبول.
۱۲. پارچه‌باف دولتی، کریم. (۱۳۹۲). تاریخ تحول قرائات قرآن کریم در ایران طی قرون سه تا دوازده هجری قمری (پایان‌نامه دکتری). دانشکده آزاد، دانشگاه واحد علوم و تحقیقات.
۱۳. پاکتچی، احمد. (۱۳۶۷ الف). ابن مجاهد. در *دائرة المعارف بزرگ اسلامی* (ج ۴). مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۱۴. پاکتچی، احمد. (۱۳۶۷ ب). ابن مهران. در *دائرة المعارف بزرگ اسلامی* (ج ۴). مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۱۵. پاکتچی، احمد. (۱۳۹۳). تاریخ علوم قرآن و حدیث در ایران. در *تاریخ جامع ایران*. مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۱۶. پاکتچی، احمد. (۱۳۶۷ ج). خراسان. در *دائرة المعارف بزرگ اسلامی* (ج ۲۲). مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۱۷. پاکتچی، احمد. (بی تا). ابو عبید قاسم بن سلام خزاعی. در *دائرة المعارف بزرگ اسلامی* (ج ۵). بنیاد دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
۱۸. تاج الدین، سیرین حسین. (۲۰۱۳). *کتاب القراءات لأبی حاتم السجستانی*. دار و مکتبه البصائر.
۱۹. حاجی اسماعیلی، محمدرضا. (۱۳۹۳). گستره جغرافیای تاریخی قرائات در جهان اسلام. *قرائات پژوهی*، (سال ۲، ش ۲)، ۱۰۹-۱۲۸.
۲۰. خطیب، مریم. (۱۳۹۸). *قرائات مضبوط در مصاحف مخطوط قرن هفتم کتابخانه آستان قدس رضوی* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه پیام نور.
۲۱. دروش، فرانسوا. (۱۳۹۴). *قرآن‌های عصر اموی*. (مرتضی کریمی‌نیا و آلاء وحیدنیا، مترجم). هرمس.
۲۲. رجبی، محمد حسین. (۱۳۸۷). کوفه و نقش آن در قرون نخستین اسلامی. دانشگاه امام حسین.
۲۳. سلوم، احمد بن فارس. (۱۴۲۷). *جهود الامام ابی عبید القاسم بن سلام فی علوم القرآن*. دار ابن حزم.
۲۴. شاه‌پسند، الهه. (۱۳۹۳). *قرائت عاصم به روایت حفص از ابتدا تا اشتهار* (پایان‌نامه دکتری). دانشگاه فردوسی مشهد.
۲۵. شاه‌پسند، الهه؛ و عظیمیان، مژگان. (۱۴۰۱). قرائات رایج در ایران در قرن چهارم؛ بررسی

قرائت رایج در ایران در قرن‌های پنجم و ششم قمری؛
مطالعه موردی قرائات مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی

- موردی قرائت مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی. تحقیقات علوم قرآن و حدیث، (۴)، ؟.
۲۶. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹). *التبیان فی تفسیر القرآن*. (احمد حبیب عاملی، مصحح). دار احیاء التراث العربی.
۲۷. عظیمیان، مژگان. (۱۳۹۶). *بررسی قرائت مضبوط در مصاحف مخطوط قرن چهارم آستان قدس رضوی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)*. دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.
۲۸. عمر، احمد؛ و مکرم، عبدالعال. (۱۴۰۸). *معجم القراءات القرآنیة*. مطبوعات جامعه کویت.
۲۹. قاسم بن سلام. (۱۴۱۵). *فضائل القرآن*. (مروان عطیه و دیگران، محقق). دار ابن کثیر.
۳۰. کرم همدانی، علی. (۱۳۶۷). *جبال*. در *دائرة المعارف بزرگ اسلامی (ج ۱۷)*. مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۳۱. لسانی فشارکی، محمدعلی. (۱۳۶۷). *اندرابی*. در *دائرة المعارف بزرگ اسلامی (ج ۱۰)*. مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۳۲. مطیع حافظ، محمد. (۱۴۲۴). *القراءات وکبار القراء فی دمشق*. دارالفکر.
۳۳. ملایی و شاه‌پسند. (۱۳۹۸). *بررسی قرائت مصاحف منسوب به ائمه (ع)*. *مطالعات قرائت قرآن*، (۱۲)، ۲۳۱-۲۵۶.
۳۴. نعیمی، عبدالقادر. (۱۴۱۰). *المدارس فی تاریخ المدارس*. (ابراهیم شمس‌الدین، محقق). دار الکتب العلمیة.